

بررسی فرهنگ اصطلاحات زبان فرانسه و فرهنگ زبان کوچه

دکتر سید مهدی سمائی^۱

استادیار پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران،

تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۱ دی ۱۳۹۶؛ تاریخ پذیرش: ۲۶ بهمن ۱۳۹۶)

فرهنگ نویسی جدید یک‌زبانه در ایران با علی اکبر دهخدا و سپس محمد معین آغاز شد و در دهه های اخیر با فرهنگ الفبایی قیاسی مشیری و فرهنگ معاصر فارسی صدری افشار و فرهنگ روز سخن انوری ادامه پیدا کرد. تدوین فرهنگ های دوزبانه پس از رنسانس آغاز شد. نخستین فرهنگ دوزبانه فرانسه فارسی در قرن نوزدهم و در پاریس تالیف شد. تدوین فرهنگ های دوزبانه فرانسه به فارسی در اوایل قرت بیستم و با جان شلیمر ادامه یافت. شمار فرهنگ های دوزبانه فرانسه به فارسی که در ایران و فرانسه تالیف شده اند حدود ۱۳۰ عدد است. دو نمونه از فرهنگ های دوزبانه فرانسه به فارسی یکی فرهنگ اصطلاحات زبان فرانسه و دیگر فرهنگ زبان کوچه است که در سه دهه اخیر تالیف شده اند. در این دو فرهنگ مسائلی درباره انتخاب داده و انتخاب مداخل اصلی و فرعی و تعاریف مدخل ها و تناسب عنوان با محتوای کتاب وجود دارد که هر یک بررسی و نقد شده است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ لغت، زبان مخفی، اصطلاح، مدخل گزینی، تعریف دهی.

¹E-mail: samai@irandoc.ac.ir

مقدمه

قدیم‌ترین فرهنگ لغت‌ها را ایرانیان و یونانیان و هندیان تألیف کرده‌اند. فهرست واژه‌های دشوار ودایی به نام نیگهنتو (Nighanto) و الواح سومری و اکدی و واژه‌نامه دوزبانه اوستایی به پهلوی معروف به اویم آیوک و فرهنگ پهلویک از نخستین فرهنگ لغت‌ها هستند (مجتبایی، ۱۳۸۳، ص ۷۰). برخی نیز عقیده دارند که چینی‌ها نخستین ملتی بودند که فرهنگ‌نگاری کرده‌اند (هنکس، ۲۰۰۶، ص ۱۱۳). یونانیان در پنج قرن قبل از میلاد سنت فرهنگ‌نویسی داشته‌اند، اما تألیف فرهنگ به شکل و صورت امروزی بعد از اختراع ماشین چاپ در قرن پانزدهم میلادی آغاز شد. یکی از نخستین فرهنگ‌های چاپی که در سال ۱۵۳۹ میلادی چاپ شد فرهنگ دو زبانه فرانسه به لاتینی است ولی اوج شکوفایی فرهنگ‌نویسی در قرن هجدهم اتفاق افتاد (همان، ص ۱۱۴).

فرهنگ‌نویسی بعد از دوره اسلامی در ایران از قرن پنجم هجری شروع شد. تفاسیر فی‌الغنی الفرس قطران و لغت فرس اسدی طوسی و رساله ابوحنیفه سعیدی در لغت فارسی اولین لغت‌نامه‌های آن دوره‌اند (مصاحب، ۱۳۸۳). فرهنگ لغت‌های اولیه زبان فارسی از نظر محتوا به دو دسته تقسیم می‌شوند: برخی شامل همه لغات فارسی آن زمان بودند که از آن جمله‌اند لغت فرس و فرهنگ جهانگیری و غیاث‌اللغات و فرهنگ رشیدی و انجمن آرای ناصری (همان). دسته دیگر فرهنگ‌هایی که لغات و اصطلاحات خاص در آن‌ها درج و فهرست شده و به کار مخاطبانی محدود و خاص نظیر شاعران می‌آمده است. فرهنگ‌نویسی جدید یک‌زبانه در ایران با علی‌اکبر دهخدا و سپس محمد معین آغاز شد و در دهه‌های اخیر با فرهنگ الفبایی قیاسی مشیری و فرهنگ معاصر فارسی صدری افشار و فرهنگ روز سخن انوری ادامه پیدا کرده است.

به جز فرهنگ لغت دو زبانه اویم آیوک چینیان نیز از قرن دوم میلادی و با انگیزه‌های ادبی دست به تألیف فرهنگ دو زبانه زدند که از آن جمله است فرهنگ شووون (Shuo wen) پس از دوره رنسانس دولت‌های مستقل در اروپای فعلی به وجود آمد و زبان‌های محلی رسمیت پیدا کرد و باعث شد تدوین فرهنگ لغت‌های دو زبانه در اروپا نیز رایج شود. نخستین فرهنگ دو زبانه در سال ۱۵۳۹ تألیف شد که فرهنگ فرانسه به لاتین بود.

نخستین فرهنگ دو زبانه فرانسه به فارسی را ژان باتیست نیکولا (Jean-Baptiste Nicolas) در سال ۱۸۸۵ و در پاریس تألیف کرد. زبان فرانسوی در زمان صفویه وارد ایران شد اما در زمان ناصرالدین شاه قاجار رواج پیدا کرد. فرهنگ لغت ۳۰۰۰۰ مدخلی در آن زمان تألیف شد که منتسب به ناصرالدین شاه است (petit dictionnaire Francais-Persan) تدوین فرهنگ‌های دو زبانه فرانسه به فارسی در اوایل قرن بیستم و با جان شلیمر (John schlimmer) ادامه یافت. او در سال ۱۸۷۴ فرهنگ دو زبانه‌ای تألیف کرد (Termes médicaux et des expressions de l'humanisme) (مصاحب، ص ۱۳۸۳).

شمار فرهنگ‌های دو زبانه فرانسه به فارسی که در ایران و فرانسه تألیف شده‌اند در مجموع به ۱۳۰ عدد می‌رسد (همان). فرهنگ‌های دو زبان نفیسی و حییم و معلم و پارسایار از جمله فرهنگ‌های شناخته شده فرانسه فارسی معاصراند.

دو نمونه از فرهنگ‌های دو زبانه فرانسه به فارسی که در سه دهه اخیر تألیف شده‌اند یکی فرهنگ اصطلاحات زبان فرانسه (Petit dictionnaire des expressions et proverbes) و دیگری فرهنگ زبان کوچه (Petit dictionnaire de la langue verte) است. مؤلف این دو فرهنگ دکتر محمدتقی غیاثی است. اینک دو فرهنگ سابق‌الذکر به اجمال بررسی می‌شود.

فرهنگ اصطلاحات زبان فرانسه

این فرهنگ را انتشارات مروارید در سال ۱۳۶۸ هجری شمسی منتشر کرد و تا سال ۱۳۹۱ به چاپ ششم رسید. نویسنده در مقدمه آورده است که مخاطبان این فرهنگ دانشجویان و مترجمان و علاقه‌مندان به زبان فرانسوی‌اند.

در زبان فارسی «اصطلاح» را به دو معنی به کار می‌برند. گاهی آن را معادل Terme می‌دانند که شامل واژگان تخصصی علوم و فنون است. گاهی نیز اصطلاح را معادل مجموعه کلمات قالبی و ثابت و فسرده (Figé) می‌دانند که نقش دستوری واحدی همانند کلمه دارند. بدیهی است اصطلاح در این کتاب در معنی اخیر به کار رفته است.

تناسب نام کتاب با محتوای آن

نویسنده در مقدمه سه مثال برای اصطلاح ذکر کرده است: «گز نکرده پاره کردن» و «دیر یا زود دارد سوخت و سوز ندارد» و «با یک گل بهار نمی‌شود» و آنها را به ترتیب اصطلاح و تعبیر و ضرب‌المثل نامیده است. در نام فرانسوی کتاب نیز که در پشت جلد آمده می‌توان دریافت که این فرهنگ شامل ضرب‌المثل‌ها نیز می‌شود. ضرب‌المثل‌ها جملاتی‌اند که به قصد پند دادن و نصیحت کردن به کار می‌روند. گاهی برخی اصطلاحات نیز به مرور زمان و بسامد فراوان تبدیل ضرب‌المثل می‌شوند.

کتاب شامل اصطلاحات و بعضاً ضرب‌المثل‌های فرانسوی است. نظیر:

Les absents ont toujours tort و *comme on fait son lit on se couche* این اصطلاحات در زیر مدخل اصلی آورده شده‌اند. شیوه کار به این صورت بوده که کلمه‌ای مدخل قرار گرفته و اصطلاحات مربوط به آن در زیر آن آمده است. مثلاً feu (آتش) مدخل قرار گرفته و اصطلاح *n'y voir que du feu* (سر در نیاوردن از بحث) در زیر آن آمده است. به همین ترتیب plat (بشقاب) مدخل است و *mettre les pieds dans le plat* (مرتکب حماقت شدن) اصطلاح مربوط به آن است.

اما بسیاری از ترکیباتی که به نام اصطلاح در زیر مدخل‌ها آمده در تعریف اصطلاح نمی‌گنجند. مثلاً در زیر مدخل image (تصویر) صورت‌هایی نظیر image réelle (تصویر حقیقی) و le livre d'images (کتاب مصور)^۱ یا در زیر مدخل mot (کلمه) صورت sans mot dire (بدون گفتن کلمه‌ای) درج شده یا

^۱ - معمولاً به کتاب مصور livre illustré می‌گویند.

در زیر مدخل moucher (آب بینی را گرفتن) صورت moucher un enfant (آب بینی بچه را پاک کردن) آمده که به هیچ روی اصطلاح نیستند.

مدخل‌ها

یکی از مسائل فنی تدوین فرهنگ‌ها انتخاب مدخل است. چنانکه اشاره شد در فرهنگ‌هایی نظیر فرهنگ اصطلاحات معمولاً یکی از کلمات اصلی و کلیدی اصطلاح مفروض مدخل قرار می‌گیرد و اصطلاحات در زیر آن می‌آیند. مثلاً مخاطب فرهنگ برای جستجوی اصطلاح (fourrer ses doigts partout) (فضولی کردن) به مدخل doigt (انگشت) و برای یافتن اصطلاح jeter le gant à (به مبارزه طلبیدن) به مدخل gant (دستکش) مراجعه می‌کند. اما نکته‌ای در این باره گفتنی است. گاهی کلمه‌ای که مدخل شده با مقوله دستوری متفاوتی در اصطلاح به کار می‌رود. مثلاً faible (ضعیف) در اصطلاح se sentir les jambes faibles (بی‌رمق بودن) با مقوله صفت در این اصطلاح قرار گرفته است، ولی در اصطلاح avoir un faible pour (به کسی یا چیزی علاقه داشتن) با مقوله اسم به کار رفته است. بهتر بود که مؤلف این گونه مدخل‌ها را از یکدیگر تفکیک می‌کرد و به دو مدخل مستقل که مقوله دستوری متفاوتی دارند قائل می‌شد.

یکی دیگر از نکات قرار دادن حرف اضافه «à» در مدخل مستقل است. در ذیل مدخل «à» تعداد ۳۳ قید نظیر à bon droit (حقاً) و à ce compte (با این حساب) و au juste (دقیقاً) ذکر شده که بدیهی است اصطلاح نیستند.

مدخل قرار دادن حرف اضافه در فرهنگ‌ها متعارف نیست. حروف اضافه غالباً با کلمات دیگری همراه می‌شوند و اصطلاح می‌سازند. در این حالت نیز یکی از کلمات اصلی و کلیدی اصطلاحی که با حرف اضافه آغاز شده مدخل قرار می‌گیرد و اصطلاح مفروض در ذیل آن می‌آید.

یکدستی داده‌ها

نویسنده در مقدمه می‌گوید که مجموعه‌ای از یادداشتهای خود را در این کتاب آورده است. بدیهی است چنانچه یکی از فرهنگ‌های فرانسوی موجود مبنای ترجمه قرار می‌گرفت فرهنگ مذکور کامل‌تر و داده‌های آن یکدست‌تر می‌شد.

فرهنگ زبان کوچه

دانته (Dante Alighieri) نخستین کسی بود که در اوایل قرن چهاردهم میلادی کتابی به نام گفتار عامیانه (De vulgari eloquentia) نوشت و گویشی محلی را رقیب زبان مکتوب و رسمی لاتینی کرد و باعث برکشیده شدن ایتالیایی گفتاری شد (روبینز، ۱۳۷۰، ص ۲۲۰). اما توجه به زبان‌های محلی و گونه‌های گفتاری عمدتاً بعد از دوره رنسانس آغاز شد و سپس در قرن شانزدهم و هفدهم میلادی رونق

پیدا کرد. در کنار توجه به گویش‌های گفتاری برخی به مطالعه گونه‌های عامیانه‌ای که در بین اقشاری خاص رایج بود می‌پرداختند. یکی از این گونه‌ها زبان مخفی بود.^۱

نخستین مدارکی که از زبان مخفی به دست آمده مربوط به سارقان و راهزنان است. این جماعت نیاز به ابزاری برای ارتباط داشته‌اند تا اسرارشان پوشیده بماند. الفاظی مانند *barbane* و *beaumont* و *borsueil* از قرن چهاردهم به جا مانده که درباره زندان و حواشی آن است و در زبان فرانسوی آن زمان وجود نداشته است. این گونه اجتماعی زبان احتمالاً از دیرباز در کنار زبان معیار برخی جوامع وجود داشته است زیرا نیاز به مخفی کردن اسرار و پوشیدن افکار همیشه در جوامع وجود داشته است. بنابراین ابداع زبان مخفی برای پوشیدن و حفظ اسرار و مقاصد بوده است. دلیلی که امروزه نیز باعث ابداع این زبان در جوامع مختلف است (سمائی، ۱۳۸۲، ص ۶). زبان مخفی را دو گروه ابداع می‌کنند و به کار می‌برند. گروه نخست قانون‌گریزان که نیاز به زبانی خاص دارند تا نامحرمان نتوانند به حریم آن‌ها وارد شوند. گروه دیگر هنجارگریزان یعنی کسانی که به خلاف هنجارهای جامعه رفتار می‌کنند و قصد دارند تا با داشتن زبانی خاص هویتی متفاوت بیابند. سارقان و متدکیان و زندانیان و تبهکاران جزء گروه نخست و عمدتاً نوجوانان جزء گروه دوم هستند.

فرهنگ زبان کوچه غیائی شامل الفاظ زبان مخفی فرانسوی و معادل آن‌ها به فارسی است. چند نکته درباره این اثر جذاب گفتنی است:

تعریف زبان مخفی در فرهنگ

نویسنده در مقدمه آورده است که زبان کوچه شامل گونه «خصوصی» (*failier*) و «مردمی» (*populaire*) و «لاتی» (*argot*) است. نویسنده در جایی دیگر آورده است که «فرهنگ آماده‌ای مثل فرهنگ زبان کوچه لاروس» را ترجمه نکرده است. دو نکته در این باره گفتنی است:

نویسنده زبان «کوچه» را همان فرهنگ زبان مخفی و معادل *argot* فرانسوی می‌داند زیرا «فرهنگ زبان کوچه لاروس» همان فرهنگ زبان مخفی یا آرگو است.

زبان مخفی را نمی‌توان چنانکه نویسنده در مقدمه ذکر کرده تلفیقی از گونه‌های خصوصی و مردمی و لاتنی دانست. این سه گونه با زبان مخفی تفاوت دارند و گونه‌هایی مستقل‌اند.

تعریف مدخل‌ها

یکی از راه‌های ساختن زبان مخفی استفاده از الفاظ موجود و تغییر معنی آن‌هاست. مثلاً در زبان مخفی فارسی «دنبه» را به معنی هالو و «گیر» را به معنی سمج و «لنگ» را به معنی چاپلوس به کار می‌برند. یعنی مدخل‌ها یک معنی لغوی دارند و یک معنی مجازی.

^۱ زبان مخفی معادل لفظ *argot* فرانسوی است.

ثبت معنی مدخل‌ها در فرهنگ زبان کوچه در برخی موارد به روش واحدی انجام نشده است. در مواردی معنی لغوی قید نشده و صرفاً معنی مجازی مدخل که در بافت به کار رفته ذکر شده است. مثلاً *tabac* (تنباکو) کتک‌کاری ترجمه شده و برای *tige* (ساقه) و *timbre* (تمبر) و *triage* (تیراژه، شمارگان) به ترتیب معانی پای لاغز و کله و مسئله آورده شده است. گاهی نیز عکس این حالت رخ داده و معنی مجازی مدخل‌ها در جلو آن‌ها قید شده است. مثلاً *dent* و *couper* با معنی اصلی‌شان یعنی دندان و بریدن مدخل شده‌اند.

داده‌های فرهنگ

نویسنده در مقدمه آورده است که داده‌ها را «طی سال‌های دراز» فراهم کرده و «با دقت تنظیم کرده است». زبان مخفی یکی از گونه‌های اجتماعی زبان است. داده‌های گونه‌هایی از این دست را غالباً به روش میدانی گردآوری می‌کنند. شناسایی ابداع‌کنندگان زبان مخفی و جمع‌آوری داده از آنان و استخراج معنی داده‌ها از بافتی که داده‌ها در آن به کار می‌رود دقیق‌ترین روش مطالعه این گونه زبانی است. از این رو چه بسا ترجمه یکی از کتاب‌های آرگوی فرانسوی زبان که داده‌های آن به روش میدانی گردآوری شده باعث یکدست‌تر شدن اثر می‌شد و از سختی گردآوری داده‌ها می‌کاست.

پایان سخن

انتقاد کردن و خرده گرفتن همواره از انجام کار آسان‌تر است. می‌توان سالها پس از انتشار آثار و فارغ از رنجی که نویسنده کشیده به آسودگی درباره کاستی‌ها حرف زد. چه بسا عادلانه‌تر آن بود که به بافت موقعیت و زمانه‌ای که اثر در آنها تألیف شده نیز اشاره‌ای می‌شد. چه بسا منصفانه‌تر آن بود که آثار نویسنده در کلیت خود و به شکلی نسبی بررسی و داوری می‌شد. آثار را از بافت موقعیت جدا کردن و درباره آن قضاوت کردن تصویر کاملی از واقعیت به دست نمی‌دهد. به گفته ابوالفضل بیهقی باید از «پهنای کار» با خبر بود و سپس قضاوت کرد.

ایراداتی که به آن‌ها اشاره شد حقیقت مطلق نیست و شاید یکی از قرائت‌های حقیقت است و به یقین چیزی از شخصیت تأثیرگذار و اعتبار دکتر محمدتقی غیائی نمی‌کاهد. محمدتقی غیائی امتداد نسلی است که به هر آنچه در عرصه علم دست یافتند سزاوارانه بود.

References

منابع

- انوری، حسن (به سرپرستی) (۱۳۸۳). فرهنگ روز سخن. تهران: انتشارات سخن.
- پارسایار، محمدرضا (۱۳۹۳). فرهنگ معاصر فرانسه فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.
- جمالزاده، محمدعلی (۱۳۴۱). فرهنگ لغات عامیانه. به کوشش محمد جعفر محبوب. تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- حییم، سلیمان (۱۳۱۶). فرهنگ فرانسه فارسی. ناشر؟
- روبینز، آره، اچ (۱۳۷۰). تاریخ مختصر زبانشناسی. ترجمه علی محمد حق شناس. تهران: نشر مرکز.
- سمائی، سیدمهدی (۱۳۸۲). فرهنگ لغات زبان مخفی. تهران: نشر مرکز.
- شاملو، احمد (۱۳۶۱). کتاب کوچه. تهران: انتشارات مازیار.
- صدری افشار، غلامحسین، با همکاری نسرین حکمی و نسترن حکمی (۱۳۷۷). فرهنگ معاصر فارسی. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- غیائی، محمدتقی (۱۳۶۸). فرهنگ اصطلاحات زبان فرانسه. تهران: انتشارات مروارید.
- غیائی، محمدتقی (۱۳۸۴). فرهنگ زبان کوچه. تهران: انتشارات مروارید.
- کالوه، لویی ژان (۱۳۸۸). زبان مخفی چیست. ترجمه شهروز پزشکی. تهران: پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران و نشر چاپار.
- مجتبائی، فتح‌الله (۱۳۸۳). نحو هندی و نحو عربی. تهران: نشر کارنامه.
- مشیری، مهشید (۱۳۸۴). فرهنگ الفبایی قیاسی زبان فارسی. تهران: انتشارات سروش.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۳). دایره‌المعارف فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- معلم، مرتضی (۱۳۸۸). فرهنگ جدید فارسی فرانسه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۷۸). فرهنگ فارسی عامیانه. تهران: انتشارات نیلوفر.
- نغیسی، سعید (۱۳۸۴). فرهنگ فرانسه فارسی. تهران: انتشارات صفی علیشاه.
- هدایت، صادق (۱۳۸۹). فرهنگ عامیانه مردم ایران. تهران: نشر چشمه.
- Caradec, F. (1977). *dictionnaire du francais argotique et populaire*. Paris: Larousse.
- Hanks, P. (2006). Lexicography: overview. in *encyclopedia of the language and linguistics* (vol. 3, pp. 113-128). London : Elsevier.
- Naderi Beni, khadidjeh (2013). historique des dictionnaires bilingues (dictionnaires persan-francais et francais-persan). *la revue de Tehran*, N' 95.
- Predota, s. (1984). *dictionaries of proverbs*, in *Piet van sterkenburg, a Practical guide to lexicography*. Amsterdam: John Benjamin Publishing company.